

Contents

Voorwoord	9
1. Wat is geweld, en hoe is het te begrijpen?	13
Het raadsel van het geweld	17
Redenen en rechtvaardigingen	20
Wat menselijk mogelijk is	26
Ruimten en situaties	31
Gevolgen	35
Geïnstitutioniseerd geweld	41
2. Civilisatie: het geweld verdwijnt	45
Gewelddadige ruimten	47
Genot en geweld	52
Van omgevingsdwang naar zelfdwang: het civilisatie- proces	58
Het geweld verdwijnt niet	63
Civilisatie en moderniteit	70
3. Ontgrenzing: moderniteit en geweld	79
De staat als tuinman	82
Het vreemde en het eigene: de zuiveringsutopie	90
Vernietigende krachten	93
Voorwaarden en oorzaken	99
Geweld in rechtsvrije ruimten	104
Geweldssituaties	109
4. Onzichtbaarheid: structureel geweld	113
Structuren	113
Geweld zonder ouders	120
Psychisch geweld	128

5. Lotsbestemming: de antropologie van het geweld	137
De mens kan altijd doden	139
Orde en geweld	148
Oorlog	155
Massamoorden en pogroms	165
Het kamp	174
Vrijheid en geweld	184
Cultuur en geweld	193
6. Geweld en het raadsel van de macht	201
Macht en gezag	202
Macht afdwingen	208
Macht en geweld	213
Macht en angst	217
Noten	221
Personenregister	251

Voorwoord

‘Dankzij de oorlog was Arthur Kruse voor het eerst buiten Hamburg geweest,’ herinnert de schrijver Uwe Timm zich, ‘in Polen, in Rusland, in Oekraïne. Ik ben zijn verhalen, de grote en kleine belevenissen, vergeten – op één na, en dat maakte dat deze enigszins simpele, maar tegenover ons leerlingen vriendelijke man voor altijd een griezelige verschijning bleef. Hij moest een keer twee gevangengenomen Russen van het front naar een verzamelpunt brengen. In de zomer van 43, op een warme dag in juli. Twaalf kilometer zandweg heen, twaalf kilometer zandweg terug. Stof en nog eens stof. Na een uur had hij *stoi* gezegd. De twee hadden omgekeken terwijl hij een slok uit zijn veldfles nam. Natuurlijk hadden de Russen ook dorst, dat had hij wel kunnen zien aan de manier waarop ze naar hem staarden, en toen had hij de fles op de grond gezet, tegen een steen zodat hij niet omviel, hij had drie, vier passen achteruit gedaan en toen gebaard dat ze konden drinken, maar hij had wel steeds zijn karabijn onder zijn arm gehouden, zijn vinger aan de trekker. De twee hadden gearzeld, maar toen waren ze naar de fles toegelopen en hadden allebei een, twee slokken genomen, meer niet, waarna ze de fles weer tegen de steen hadden gezet. Kruse zei dat hij had gebaard dat ze zich uit de voeten moesten maken. De beide Russen hadden gearzeld. Vooruit, maak dat je wegkomt! Hij had met zijn hand gezwaaid en toen, even later, waren ze weggerend. Hij had zijn karabijn gericht en geschoten, twee keer, vlak na elkaar. Ik was een goede schutter, zei hij, ik had een erekoord voor schutters. De twee waren anders toch verhongerd, later, in een krijgsgevangenenkamp. Daarna was hij teruggelopen, onderweg had hij nog even gepauzeerd, hij was gaan zitten om een stuk brood met harde worst te eten en zijn veldfles leeg te drinken. Vervolgens was hij doorgelopen naar zijn eenheid, waar hij had gemeld: Twee gevangenen tijdens de vlucht doodgeschoten. Goed zo, had de sergeant-majoor gezegd.’¹

Ook ik heb als kind veel verhalen over de oorlog gehoord, van mannen die hem als soldaat hadden overleefd. Velen van hen vertelden over hun avonturen, over grappige dingen, over dieren en de natuur. Hoogst zelden spraken zij over waar het in een oorlog op aankomt, over het doden, en al helemaal niet over het sneuvelen van kameraden. En als zij het toch deden, dan gebruikten ze afstandelijke formuleringen. De toehoorder moest zich de oorlog als een geluidloze en geurloze gebeurtenis voorstellen, al het andere zou hem maar uit zijn slaap houden. De vertellers wisten wat je in de wereld waarin hun verhalen gehoord werden, kon vertellen en wat niet. Op een keer vertelde mijn vader, die als tankbestuurder aan het westfront was ingezet, hoe hij en zijn kameraden een Amerikaans vrachtwagenkonvooi hadden bestookt. Het gevecht vond begin 1945 plaats in de Eifel. Het konvooi van de Amerikanen kwam uit het dal en kroop over een smalle weg omhoog. Ze zagen ze aankomen en brachten het tankgeschut in stelling. Met een gericht schot van de tank werd het eerste voertuig in brand geschoten. Daarna schoten ze de achterste legertruck aan stukken. Nu zaten de Amerikanen klem, zij konden vooruit noch achteruit. Als kleiduiven hadden de soldaten van de Wehrmacht op de ingeklemde vrachtwagens in de tros van de Amerikanen geschoten en ze stuk voor stuk vernietigd.

Mij heeft dit verhaal destijds geenszins uit de slaap gehouden. Voor een kleine jongen als ik was er niemand gestorven maar waren er legertrucks vernietigd, een konvooi, de vijand. Verder kon ik mij er niets bij voorstellen. Veel later pas, toen me als student dit verhaal weer te binnen schoot, realiseerde ik me dat mijn vader mensen had gedood en dat die mensen in hun trucks verbrand moesten zijn. Wat zou mijn vader hebben gedacht, vroeg ik me af, bij het zien van de brandende wrakken en het horen van de schreeuwende gewonden? Was hij er al aan gewend geraakt? Was hij geschokt? Voelde hij misschien genoegdoening omdat de vijandelijke soldaten ook zijn kameraden hadden gedood? Ik weet het niet. In ieder geval kon ik het beeld van mijn vader, een autoritaire man maar ook een vrolijke Rijnlander, niet rijmen met het beeld van de tanksoldaat.

Wij ontkennen het geweld omdat wij ons vreedzame, niet-kwaadaardig mensen niet kunnen voorstellen als geweldplegers. Maar geweld is alomtegenwoordig, hoewel er op de wereld niet alleen kwaadaardige mensen zijn. Mensen slaan erop los en doden in een gevoelsopwelling, of ze doen het uit gehoorzaamheid, uit dwang, uit gewoonte, uit genoegen of omdat zij zich tegen een vijand moeten verdedigen. Of en hoe mensen geweld gebruiken hangt kennelijk niet af van hun intenties en overtuigingen, maar van de mogelijkheden en omstandigheden. De ruimte waarbinnen geweld plaatsvindt, is een andere plaats dan de ruimte waarin vrede heerst. Wie zich in deze ruimte begeeft, komt in een vreemd land, waar hij iemand anders wordt. Geweld laat niemand onberoerd, niemand kan zich onttrekken aan de dwingende kracht die ervan uitgaat. Geweld is dynamisch en dringt alle sociale verbintenissen zijn voorwaarden op.

Meer dan vijftien jaar heb ik mij met de verschrikkingen van het stalinistische terreurregime beziggehouden. Ik heb ervan geleerd dat mensen tot alles in staat zijn als zij zich in een ruimte bevinden waarin geweld niet verboden maar juist geboden is. Ook ben ik ervan doordrongen geraakt dat je niets over de effecten van geweld te weten komt als het niet wordt ondergaan als een bloedige gebeurtenis. De lezer moet zich beroerd voelen, hij moet er onpasselijk van worden, want dan pas kan hij begrijpen dat geweld geen abstracte en klinische gebeurtenis is, maar gewonden en doden, pijn, bloed en tranen veroorzaakt. Wie hierover niet wil schrijven, moet zwijgen over geweld.

Schrijven over geweld verandert ook de auteur. Hij wordt er pessimistisch van en moet zich beschermen tegen het kwaad dat hij overal ziet en vermoedt. Op een gegeven moment moet hij zich niet meer met geweld bezighouden, want het maakt hem somber en vergalt zijn leven. Ik heb me heel wat jaren beziggehouden met de vraag wat mensen die geweld plegen precies beweegt, en wat geweld met mensen doet. Geweld zal echter altijd, zoals Jacques Sémelin schrijft, een 'duister en ondoorgroendelijk' rijk blijven, dat we opmeten maar nooit volledig zullen begrijpen.² Net als de liefde brengt het geweld ons in een staat

van verbazing en ongeloof. Maar iedereen verbaast zich op zijn eigen manier. Daarom stellen historici ook verschillende vragen. Ik heb me in dit boek vragen gesteld die mij bezighouden, en antwoorden gegeven die ik plausibel acht. Wie in andere vragen is geïnteresseerd en naar andere antwoorden zoekt, moet een ander boek lezen.

Zonder de hulp van vrienden en collega's had ik dit boek niet kunnen schrijven. Robert Kindler, Felix Schnell en Christian Teichmann hebben het manuscript gelezen en bekritiseerden wat volgens hen onhoudbaar was. Christian Teichmann herinnerde mij eraan dat het niet gaat om volledigheid maar om duidelijkheid. Hen allen ben ik erkentelijk voor de hulp en vriendschap die zij mij de afgelopen jaren hebben betoond. Mijn dank gaat ook uit naar Tanja Hommen die mij meermaals heeft behoed voor het vellen van voorbarige oordelen.

Historici moeten mooie zinnen schrijven. Ze moeten aan hun lezers denken en een taal gebruiken die in overeenstemming is met het verhaal dat zij vertellen. Van Dietrich Geyer heb ik geleerd dat stijl en inhoud van een tekst onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Aan hem, de stilist onder de historici, in december 2015 87 jaar geworden, draag ik dit boek op.

1. Wat is geweld, en hoe is het te begrijpen?

'In de stromende regen slingerde de guerrillaoorlog zich langzaam naar het zuiden, in de richting van de hoofdstad,' herinnerde zich de Amerikaanse schrijver Denis Johnson, in september 1990 getuige van de burgeroorlog in Liberia, 'terwijl eigenlijk niemand verwachtte dat die daar ooit zou uitbreken. Maar eind juni was hij er plotseling. Taylors mannen namen de luchthaven in. Prince Johnson en de zijnen kwamen van de andere kant en veroverden de stad, omsingelden de ambtswoning van de president en tevens het grootste deel van het leger, dat zich in een paar huizenblokken in het centrum had teruggetrokken. (...) De mensen begonnen de stad te verlaten. De meeste Britse diplomaten vertrokken. Alle Franse diplomaten vertrokken. Een handjevol medewerkers van de Amerikaanse ambassade bleef achter en de mariniers brachten rondom het gebouw machinegeweren in stelling. De elektriciteit in Monrovia viel uit. Er was geen stromend water meer. De levensmiddelen werden schaars. De burgeroorlog nam ongekend wrede vormen aan. Toen Taylors mannen, gekleed in bruidsjurken en douchemutsen die zij op hun rooftochten buitgemaakt hadden, de strijd om de presidentswoning met het leger aanbonden, ontstond een klimaat van uitzinnig geweld. De douchemutsen waren goed tegen de regen, wat voor nut de bruidsjurken hadden wist niemand. Intussen scheurden de mannen van Johnson met rode baretten en pruiken op het hoofd in opgevoerde Mercedesen door de straten en schoten wild in het rond. De mensen die in de buurt van de Britse ambassade woonden, waagden het uiteindelijk Johnsons rebellen te vragen of zij de lijken van hun slachtoffers niet op hun strand wilden dumpen, vanwege de stank. Natuurlijk, zeiden de rebellen, komt in orde. Liberia heeft kilometerslange stranden. (...) De meeste vluchtelingen gingen te voet op weg, eerst door Taylors territorium en daarna over Liberia's beste snelweg naar het westen richting

Sierra Leone, een stroom mensen als na een voetbalwedstrijd. Normaal gesproken is het een tocht van vijf dagen over tamelijk vlak terrein, maar hij werd aanzienlijk bemoeilijkt doordat Taylors rebellen – jongens van het Gio- en Mano-volk, de meesten tussen elf en vijftien jaar oud en bewapend met kalasjnikovs en machinegeweren – eropuit waren alle leden van de Krahn en Mandingo, en ook soldaten van het regeringsleger en leden van de voormalige regering, uit de menigte te halen en te doden. Na ongeveer zestig kilometer stuitten de vluchtelingen op de eerste controlepost. “Ruiken jullie dat?”, vroegen de rebellen. Zij bedoelden de afschuwelijke stank van ontbindende lijken. “Hopelijk weten jullie wie je bent,” zeiden ze, “anders komen jullie daar terecht waar die stank vandaan komt.” Wie niet het juiste dialect sprak, wie er te welgesteld en weldoorvoed uitzag, werd doodgeschoten, onthoofd of met benzine overgoten en verbrand. Velen werden in de rivier de Mano verdronken. De vluchtelingen die in Sierra Leone aankwamen, vertelden over controleposten die waren omheind met palen waarop afgehakte hoofden waren gespietst. (...) De verkrachtingen, plunderingen en moorden waren niet verschrikkelijker dan in andere burgeroorlogen; maar voor zover de gruwelen van deze oorlog door draden van bijgeloof met bepaalde duistere machten waren verbonden, kregen zij iets ondoorgrondelijks en werden nog huiveringwekkender.’

Veertig jaar tevoren, in februari 1944, noteerde korporaal Willy Peter Reese, op frontverlof in Duisburg, wat hem en zijn kameraden een paar weken daarvoor aan het oostfront was overkomen. ‘Plotseling zette de grote symfonie van de oorlog in en overstemde alles. We hoorden de schoten van de Russische artillerie en de echo vanuit de heuvels achter de vijandelijke loopgraven. De granaten sloegen ver in het achterland in. De weerklink donderde, ging over in een elementair dreunen en klonk na als een koor van geesten. Nu daverden de eerste inslagen in het kleine bos. Artilleriegranaten ontploften dof en hard, de projectielen van tanks en antitankgeschut kwamen snel huilend op ons af en explodeerden schrill. Onverhoeds spatten de mortieren uiteen. Daartussenin spanden machinegeweren hun

dodelijke net. De salvo's van Russische raketwerpers roffelden erdoorheen. Aan het sjarpen, steunen, fluiten, huilen, krijven kwam geen einde, het groeide uit tot een orkaan en verdrong in een eindeloos gedonder. We konden de afzonderlijke schoten en granaatinslagen niet meer onderscheiden. Het was een waar trommelvuur. We zaten in de bunker, er helemaal klaar voor, het wapen paraat. Slechts twee lagen balken en opgeworpen aarde beschermden ons, en toch voelden we ons bevrijd van de verlamming en het wurgende wachten. De slag was begonnen, en het gevecht kon niet vreselijker zijn dan dit voorspel. De bunker schudde en trilde. In alle rust keken we naar buiten, naar het geraas, het vuur, rondvliegende aardkluiten en rook. Zwart stof steeg loodrecht op en kwam verstrooid neer. Voor de deur viel een regen van splinters en bevroren klei. Grijsbruine, gelige, zwarte en lichtgrijze flarden kruitdamp waaiden uiteen. De stank etste onze longen en beet in de ogen. Even plotseling als het begonnen was, eindigde het daverende lawaai: het trok zich weer terug in het achterland. De telefoonleidingen waren uiteengereten, geen ordonnans waagde zich naar buiten, en toch wisten we: nu bestormt de eerste golf Russen de loopgraven vóór ons. Wij renden naar de mortieren, brachten ons machinegeweer in stelling. Toen zagen we ze komen: in witte camouflagepakken, in groepen en rijen. Verdedigingsvuur zette in. We zagen ze vallen, tot stilstand komen en op de vlucht slaan. Er ging een uur voorbij. Ook de tweede aanvalsgolf liep stuk op het vuur van de Duitse machinegeweren, het infanteriegeschut en de mortieren. Toen kwam de schemering tussenbeide. Een eind voor ons lagen de doden. Gewonden kropen terug. Onze gewonden werden naar de arts gedragen. Het was griezelig stil, slechts nu en dan viel er een schot, als een echo van het lawaai van deze dag. Maar het sprookjesbos was veranderd. De sneeuw was niet meer wit maar met een zwarte korst poederslijm bedekt, doorengewoeld, met stof, splinters en zand vermengd, zodat de lichte achtergrond slechts spookachtig door de vroege avond heen schemerde. Het kleine bos leek wel gerooid. Ontwortelde bomen lagen op een hoop, bomtrechter volgde op bomtrechter, en de granaten

hadden de bevroren takken van de stammen gerukt. (...) De schoonheid en het leven van het kleine bos waren slachtoffer van de oorlog geworden, net als de doden en gewonden in de omtrek. Wij overlevenden echter hielden van het gevaar, omdat dit het dodelijke wachten verdreef. De materiaalslag ontketende de krachten van het leven, een woeste bestaanslust. De oorlog leidde ons in een droomachtige toestand, en menigeen die van nature vreedzaam was, voelde een geheimzinnig verlangen naar het vreselijke, het te ondergaan en het uit te voeren. De oermens in ons werd wakker. Instinkt nam de plaats in van geest en gevoel, en een transcendente vitaliteit nam bezit van ons.²

Een jaar later, op 15 april 1945, een zonnige voorjaarsdag, kwam een Britse tankeenheid aan bij het concentratiekamp Bergen-Belsen. Een paar dagen tevoren waren officieren van het Britse leger het met vertegenwoordigers van de Wehrmacht eens geworden over een geweldloze overgave van het kamp en de naaste omgeving. Het kamp zou onder Brits commando worden gesteld, de bewaking van de gevangenen zou echter in handen blijven van Wehrmacht en ss. Want in het kamp was een tyfusepidemie uitgebroken. Kennelijk dachten de Britse officieren dat het er in het concentratiekamp volgens de regels aan toe ging. Want ze zouden een dergelijke afspraak niet hebben gemaakt als zij hadden geweten wat zij zouden aantreffen. Toen de eerste Britse soldaten het kamp binnengingen, zagen zij weerzinwekkende taferelen. 'Geen beschrijving' zelfs 'geen foto', zo herinnerde een legerarts zich, kon daar een indruk van geven. Pestilente stank, bergen met lijken die op het kampterrein en in de barakken lagen, uitgemergelde gedaanten in gevangenskledij die over de grond kropen op zoek naar wat eetbaars.

Josef Kramer, de commandant van het kamp, scheen echter totaal niet op te merken dat de bevrijders geschokt waren. Hij probeerde niet te ontkomen toen het einde naderde. In plaats daarvan ontving hij de soldaten bij de toegangspoort en leidde hen rond door het kamp, 'schaamteloos' en zonder ook maar een spier te vertrekken, zo herinnerde zich een Britse officier. Niemand heeft kunnen begrijpen waarom Kramer, gezien de

wandaden die hij had begaan, niet was gevlucht. Maar ook de ss-bewakers begrepen niet dat de tijd van het slaan en doden voorbij was. Toen gevangenen zich in de kampkeuken verdrongen, sloegen de kapo's op hen in, en een groot aantal werd door ss'ers doodgeschoten, ook al waren er al Britse soldaten in het kamp. Het was onmogelijk de orde in het kamp te bewaren zonder geweld uit te oefenen, antwoordde Kramer de officieren, die hem hadden gevraagd waarom er nog steeds geslagen en geschoten werd. Toen hem werd opgedragen documenten uit zijn kantoor te gaan halen, nam hij plaats achter zijn bureau en sloeg nonchalant een been over de armleuning van zijn stoel. Hij dacht nog steeds dat hij de kampcommandant was, en sprak over het beheren van de hel alsof dat het meest vanzelfsprekende was wat er bestond. Jarenlang was hij commandant geweest, eerst in Auschwitz, daarna in Bergen-Belsen, en nu zou alles zijn afgelopen? Toen Britse officieren hem dwongen een gewonde gevangene op zijn schouders naar het hospitaal te dragen en hem even later handboeien omdeden, was hij geërgerd. Hij kon niet geloven dat hij, die toch steeds voor orde had gezorgd, werd gearresteerd.³

Het raadsel van het geweld

Geweld verandert alles, en wie eraan is blootgesteld wordt iemand anders. Het ervaren van geweld is als het maken van een reis naar een nieuwe wereld, waarin andere regels gelden en andere mensen leven. De maatstaven voor wat normaal is, gelden hier niet; wat vanzelfsprekend was, lijkt in het licht van geweld merkwaardig vreemd te zijn, en het buitengewone wordt alledaags. Men betreedt een geweldsruimte en merkt dat niets meer is zoals het was. Nooit, schrijft soldaat Willy Reese, heeft hij de geweldsexcessen kunnen vergeten waarvan hij getuige was geweest. Hij had in de afgrond van de menselijke ziel gekeken en de verschrikkingen van de oorlog met alle zenuwen van zijn lichaam gevoeld. Hij had het rijk van de vrede en welvaart